УДК 378.018.8:373.5(011.3-051:91)

Браславська О.В.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Методологічні підвалини формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в усвідомленні комплексу «суспільство-природа»

У статті розкрите питання можливостей формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в рамках усвідомлення ним комплексу «суспільство-природа». Показано як географічне мислення особистості пов'язане з формуванням наукового сприйняття нею навколишнього світу; вмінням визначати причинно-наслідкові зв'язки; розвитком просторових уявлень; баченням ролі людини і людства в розвитку світової цивілізації на що впливає усталення теоретичних підвалин географічної науки. Наведені дані результатів вивчення питання науковцями. Проаналізовано чинники, що формують методологічну орієнтацію географічного дослідження на розкриття властивостей географічного простору Визначено, що головним підходом для формування просторово-системного мислення особистості є географічний (комплексний) підхід, що орієнтується на розгляд явищ і процесів на основі методологічної орієнтації географічного дослідження. Встановлено, що саме географія здатна виявляти ґрунтовні зв'язки між різними науками для вирішення глобальних проблем взаємодії суспільства і природи.
Ключові слова: комплекс «суспільство-природа», географічне мислення, вчитель географії, методологія географії.

Braslavskaya O.V. Methodological foundations of formation of geographic thinking of the future teacher of geography in the realization of the complex «society-nature». The article reveals the possibility of forming the geographic thinking of the future teacher of geography within the framework of awareness of the complex «society-nature». It is shown how the geographic thinking of a person is connected with the formation of scientific perception of the surrounding world; the ability to determine cause-effect relationships; the development of spatial concepts; The vision of the role of man and mankind in the development of world civilization is influenced by the consolidation of the theoretical foundations of geographical science. The data of the results of studying the issue by scientists is given. The factors that shape the methodological orientation of geographic research on the disclosure of the properties of the geographical space are analyzed. The main approach to the formation of the spatial and systematic thinking of the individual is the geographical (complex) approach, oriented on the consideration of phenomena and processes based on the methodological orientation of the geographical research. It has been established that it is geography that can detect deep links between different sciences to solve global problems of interaction between society and nature.
Key words: society-nature complex, geographic thinking, geography teacher, methodology of geography.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Дослідження фундаментальних законів просторової організації географічної оболонки, взаємодії природи і суспільства здійснюється на основі локального вивчення території, що є своєрідним теоретичним стрижнем міждисциплінарної інтеграції географічної науки, її методолого-концептуальних підвалин у пізнанні географічного середовища. І саме теоретико-практичні нормативи і рекомендації стосовно оптимізації географічного середовища як арени взаємодії суспільства і природи лягають в основу формування географічного мислення особистості, формування якого є міждисциплінарним завданням як педагогіки і психології, так і географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є всі підстави стверджувати те, що професійна діяльність вчителя зумовлена особливостями її завдань, і вимагає розвитку його професійного мислення, що підтверджується висновками робіт педагогів і психологів [5, 6, 8, 9]. «Професійне мислення – це

інтелектуальна діяльність, пов'язана з розв'язанням професійних завдань, яка дає змогу оновлювати знання, підвищувати кваліфікацію, критично мислити й знаходити нові оригінальні засоби розв'язання фахових завдань, добре орієнтуватися в потоці різноманітної інформації, переборювати екстремальні ситуації» [8]. В усвідомленні вчителем географії загальної теорії взаємодії суспільства і природи провідна роль належить формуванню його природничо-гуманітарного розуміння унікальних біогеосферних процесів, що проявляється одним із елементів професійного мислення – *географічного мислення.* Останнє сьогодні дедалі більшою мірою набуває цілеспрямованого розвитку, комплексності та системності у сприйнятті загальновизнаного комплексу «суспільство-природа». Слушно підкреслити, що дослідження особливостей саме цього комплексу в сучасній географії істотно збагачує її сутнісні характеристики, так само як специфічні методи і підходи географічної науки безпосередньо впливають на зміщення особистісної культури вчителя географії в епіцентр географічної освіти, що підвищує її значимість й вимагає наявності у нього розвитку географічного мислення.

Формулювання цілей статті. Визначити основні методологічні вектори формування географічного мислення майбутнього вчителя географії в усвідомленні ним комплексу «суспільство-природа».

Виклад основного матеріалу дослідження. Своєрідна методична база географії цілком придатна для вивчення актуального процесу урбанізації, районування сучасних природних теренів, здатна успішно застосовуватися у вивченні просторових параметрів своєрідних екологічних об'єктів тощо, на що Я. Жупанський зауважує: «Реалізація теорії на практиці в географії пов'язана, перш за все, з географічним мисленням. Географічне мислення полягає в територіальності, прив'язаності до території, а також взаємопов'язане, комплексне, тобто таке, в якому усі елементи взаємодіють. Отже, географічність мислення, як основний сучасний підхід у географії, характеризується територіальністю (геоторіальністю), комплексністю, а також конкретністю. Окрім того, у зв'язку з необхідністю зіставляти локальні, регіональні, національні та інші окремі проблеми з їх світовим фоном, додамо ще й таку якість, як глобальність» [2, с. 212]. Отже, правомірно стверджувати: *географія володіє тією специфікою, котра дає змогу саме їй взяти на себе роль інтегратора досліджень з проблем взаємодії суспільства і природи* у рамках своєрідного комплексного підходу, залучаючи евристичний потенціал її природничої та суспільної гілок. Відтак, саме географія найбільш спроможна розкрити закономірності функціонування системи «суспільство-природа». Більше того, географічне мислення пов'язане з формуванням наукового сприйняття навколишнього світу; вмінням визначати причинно-наслідкові зв'язки; розвитком просторових уявлень; баченням ролі людини і людства в розвитку світової цивілізації на що впливає усталення теоретичних підвалин географічної науки й, зокрема, узагальнюючий аналіз процесів взаємодії суспільства і природи.

У цьому контексті є сенс стверджувати, що розвиток географічного мислення передбачає елемент екологізації професійної підготовки вчителя географії, адже екологічний потенціал завжди був притаманний географії. На думку В. Максаковського «екологізація є диригуючим, наскрізним напрямом розвитку всієї географічної науки. Екологізація і культурно-антропологічні ідеї забезпечують становлення нових наукових напрямів і галузей географічних знань, зокрема таких, як геоекологія, культурна географія, об'єктом вивчення яких є ландшафти як інтегральні геосистеми» [3].

Це є важливим для формування географічного мислення вчителя так як екологізація його професійної підготовки розкриває відношення між людськими угрупованнями і навколишнім просторовим, соціальним і культурним середовищем, вплив діяльності людини на довкілля, на урбанізацію ландшафтів, інших екологічних факторів і чинників на здоров'я людини, генофонд людських популяцій, а отже, – збереження й удосконалення царини людства, життєдіяльних чинників на планеті Земля.

Питання про те, як людина співвідноситься з природою має чималу історію ще з робіт у грецькій натурфілософії, у працях основних філософських шкіл і напрямів, мислителів епохи Відродження і класицизму, сучасних науковців. Зокрема, Ж.-Ж. Руссо *вказував на близькість людини до матері-природи, необхідність підкорення її законам.* Такий підхід пропагується і сьогодні з розкриттям відчуття злитості з природою, віри в її позитивне ставлення до людського роду, так як багато років оволодіваючи силами природи, підкоряючи їх своїм цілям, людина сприймала природу лише як знаряддя своєї життєдіяльності. Це сприяло тому, що у людській свідомості встановилася ідея панування над природою, відчуження від неї, а надзвичайні технічні досягнення породили думку про всемогутність людини. Тобто, сьогодні панує полярність точок зору у формуванні суспільної свідомості, світосприймання й, зокрема, географічного мислення особистості. Шляхом, що допоможе кожному правильно зрозуміти своє місце в природі, О. Манзалєй називає формування географічної картини світу на основі розвитку уяви. Зокрема, авторка вказує на те, що [4], відповідне значення у виборі базового трактування цього поняття має вибраний варіант практичного завдання формування географічної картини світу, що пов'язано з реалізацією ідей «педагогіки розвитку». Звідси випливає, що комплекс «суспільство-природа», як основа формування географічного мислення у вчителя географії, має усвідомлюватися ним під час створення географічної картини світу, яка визначається як «цілісний образ світу, який має історично обумовлений характер та закріплює основні об'єкти і співвідношення між ними в тому вигляді, в якому вони існують в сучасному географічному пізнанні» [10, с. 73].

Ще одним методологічним підходом до формування географічного мислення майбутнього вчителя географії визначаємо концепцію *«Гея-гіпотези»* англійського хіміка Дж. Ланлока і американського біолога Л. Маргуліса, яка поглиблює сприйняття значущості для людства географічної оболонки та проголошує функціонування Землі як справжнього живого організму. Дана гіпотеза (*Гея* – від грец. земля; богиня, яка уособлює Землю, що першою виокремилася з первісного Хаосу і породила Урана (Небо), Гори і Море, а також богів) дозволила радикальним чином перетворити усталені уявлення про простір і просторові взаємовідношення, що впливають на орієнтацію у часі тобто зрозуміти, що наше існування – це частина планетного існування, постійний обмін речовин з довкіллям.

Отже, сформоване географічне мислення стає основою розгляду особистістю світу, дозволяє бачити, розуміти і оцінювати складну систему взаємозв'язків між людьми, територією і навколишнім середовищем, що вимагає особливого ставлення до його руйнування і забруднення.

*Звертаємо увагу на те, що «*людська діяльність у сучасній геосферній культурі визначається окремими подіями, а датам і місцям надається надзвичайне значення. Стратегічні місцерозташування чи території — це критичні просторові класифікації. Тим часом у біосферній культурі людська діяльність розглядається

через взаємозв'язані процеси. Екологічний контекст стає первісним просторовим фактором. *Людській цивілізації необхідне абсолютно нове біосферне політичне бачення, достатньо сильне для об'єднання теперішнього і майбутніх поколінь у розв'язанні неймовірно важкого завдання – оздоровлення нашої планети*» *(Дж. Ріфкін «Біосферна політика: нове мислення для нового віку», (1991))*. Тобто, процес формування географічного мислення має спрямовуватися на усвідомлення особистістю переорієнтації взаємозв'язків і природних процесів, де техніка створюється у часовому і просторовому масштабі, що сприяє функціонуванню локальних екосистем – істотної зміни свідомості, фундаментальної трансформації самоідентифікації і взаємозв'язків з навколишнім світом.

І. Ковальчук екологічною проблемою називає «таке поєднання умов і чинників, що впливають на людину, біологічне і ландшафтне різноманіття певної території, яке створює загрозу їхньому існуванню або суттєво погіршує умови проживання живих організмів та функціонування природних, природно-господарських і техногенних систем й об'єктів». За середовищем виникнення дослідник об'єднує екологічні проблеми у дві групи: проблеми, пов'язані з певним компонентом природного довкілля. До них автор відносить такі типи екологічних проблем: геоекологічні, педоекологічні, гідроекологічні, аероекологічні, фітоекологічні і зооекологічні; проблеми, пов'язані з певним видом господарської діяльності людини. В. Петлін на це зауважує: «антропогенно обумовлений розвиток територіальних утворень означає руйнування їх антропогенним фактором і, як наслідок, усіх їхніх середовищеформувальних зв'язків. Виникає якісно новий стан відповідної ділянки ландшафтної сфери, який характеризується значною просторово-часовою нестабільністю. Внаслідок антропогенно обумовленого розвитку може утворитися антропогенне територіальне утворення, результатом чого буде збереження нестабільності, або ціла серія (які змінюють одна одну) антропогенно модифікованих чи природних територіальних систем, які поступово відновлять квазігармонізований стан» [7, с. 24].

Передусім у комплексі «суспільство-природа» варто звернути увагу на наростання «*парникового ефект*у» через накопичення в атмосфері великої кількості вуглекислого газу, що утворюється внаслідок щорічного спалювання понад 10 млрд. т викопних вуглеводнів. Відчутним є підвищення середньої температури поверхні Землі, танення льодовиків, підвищення рівня Світового океану, викиди шкідливих речовин, що спричиняють інтенсивну руйнацію *озонового шару* земної атмосфери, що безпосередньо захищає все живе від згубного ультрафіолетового випромінювання. Все це вимагає коректного природничонаукового і філософського осмислення майбутнім учителем географії реального неминучого процесу перетворення біосфери на ноосферу, сферу розуму, що зміщує відповідні наголоси у формуванні адекватних аксіологічних, методолого-світоглядних і етичних рамок суспільства. Розв'язання таких завдань має ґрунтуватися на всебічному вивченні феномена земної біосфери, географічної оболонки, що виступає однією з підвалин для природничонаукового і соціально-гуманітарного пошуку шляхів розкриття закономірностей і прогнозування взаємодії природи і суспільства. Принципово важливим наслідком цього пізнавального процесу є сформованість узагальненого образу земної поверхні, створення цілісної наукової картини світу, яка сьогодні неодмінно має включати акцент на екологічні знання.

Сфера взаємодії суспільства і природи має змінний характер і береться за основу спрямованої мінливості розвитку соціального простору в часі, а стрижнем

його історичної зміни й удосконалення виступає ставлення суспільства до природи. Важливо зазначити, що вирішення екологічної проблематики, закономірно підпорядковане науковому стилю мислення кожної людини, результатам міждисциплінарних досліджень, експансії загальнонаукових методів, законів і теорій. За таких умов має послідовно трансформуватися методолого-теоретичне підґрунтя формування географічного мислення майбутнього вчителя географії, який здатен не тільки опрацьовувати практичні рекомендації стосовно оптимізації взаємодії суспільства і природи, а й теоретично їх обґрунтовувати підростаючим поколінням. Переважаючою думкою серед провідних методологів є думка про необхідність формування нової єдиної науки про життя природи – людини – суспільства, а географічна наука, яка охоплює своєю предметною галуззю і природу, і суспільство, і створений людиною штучний матеріальний світ, у рівній мірі користується законами і закономірностями природними і суспільними, дуже близька до вирішення таких завдань і формує важливий напрям географічного синтезу просторової взаємодії і поєднань природи-населення-господарства [11; 12]. Саме географічний (комплексний) підхід є певним різновидом просторово-системного мислення особистості, орієнтується на розгляд явищ і процесів у територіально-диференційованих просторових системах де важливою виступає методологічна орієнтація географічного дослідження на розкриття властивостей географічного простору, співвідношення у ньому природних і суспільних процесів і явищ, закономірностей будови і організації географічної оболонки в цілому. На думку Г. Денисика, «географія одночасно є складовою як суспільних, так і природничих наук; відбувається поступовий перехід від застарілих назв «економічна і соціальна географія» до сучасних «суспільна географія» та від «фізичної географії» до «природничої географії». Насправді – ця заміна суттєво міняє зміст цих назв й значно розширює горизонти розвитку суспільної й природничої географій» [1, с. 53]. Водночас опрацювання фундаментальних положень географічної теорії, її принципів, методів і понять є безпосереднім теоретичним підґрунтям для виокремлення критеріїв раціонального природокористування. Адже, саме географія здатна виявляти ґрунтовні зв’язки між різними науками для вирішення глобальних проблем взаємодії суспільства і природи, спрямованих на формування цілісної теорії мінливості земної поверхні та теорії закономірностей соціально-географічних процесів, що набуває належних пріоритетів у вирішенні нагальних проблем екологічного сенсу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Наразі дослідження цілісної інтегрованої системи «суспільство-природа» в рамках формування географічного мислення особистості передбачає такий методологічно виважений комплексний підхід, що охоплює не тільки взаємопроникнення підходів і методів, а й пошук єдності концептуально-теоретичних підвалин природничої та суспільної гілок географічної науки, що має ґрунтуватися на міждисциплінарній інтеграції всього комплексу географічної інформації. Варто наголосити на потребі узагальнення інформації щодо методологічних основ визначеного у статті питання, яка виступає наскрізною формою синтезу результатів досліджень всіх наук, висвітлює зв’язки між природним середовищем і людиною тобто є загальнонауковим підходом, що включає своєрідний стиль географічного мислення, пізнавальні методи, спрямовані на опрацювання оптимальних принципів і критеріїв теорії функціонування комплексу «суспільство-природа».

1. Денисик Г.І. Перспективи розвитку природничої географії в Україні / Г.І. Денисик, Л.І. Стефанков // Географія та екологія : наука і освіта : мат-и II Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 17-18 квіт. 2008 р.). – Умань : СПД Сочінський, 2008. – С. 52-57.
2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : [навч. посіб.] / Я.І.Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 264 с.
3. Максаковский В. П. Географическая культура : [учеб. пособ. для студ. вузов] / В. П. Максаковский – М. : Владос, 1998. – 416 с.
4. Манзалей О.А. Формирование у подростков географической картины мира на основе развития воображения : автореф. дисс. … к. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания в географи» / О.А. Манзалей. – М., 1994. – 20 с.
5. Маркова А.К. Формирование мотивации учения / Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
6. Мышление учителя : Личностные механизмы и понятийный аппарат / [под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской]. – М. : Педагогика, 1990. – 102 с.
7. Петлін В.М. Проблеми теорії та методології антропогенного ландшафтознавства / В.М.Петлін. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2013. – Вип. 25. – Вінниця, 2013. – С. 20-26.
8. Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей : дис. … доктора пед. наук : 13.00.04 / Петрук Віра Андріївна. – Вінниця, 2007. – 520 с.
9. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
10. Тімець О.В. Формування фахової компетентності майбутнього вчителя географії у процесі професійної підготовки. – Умань : ВПЦ „Візаві”, 2010. – 328 с.
11. Топчиев А.Г. В поисках современной парадигмы географии / А.Г. Топчиев // Новые географические знания и направления исследований: сб. тр. – К. : ЦД Академпериодика, 2006. – С. 113-118.
12. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації і сучасні парадигми в географії / О.Г. Топчієв // Український географічний журнал. 2010. № 2. – С. 22-25.

1. Denysyk H.I. Perspektyvy rozvytku pryrodnychoyi heohrafiyi v Ukrayini / H.I. Denysyk, L.I. Stefankov // Heohrafiya ta ekolohiya : nauka i osvita : materialy II Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Uman′, 17-18 kvit. 2008 r.). – Uman′ : SPD Sochins′kyy, 2008. – S. 52-57.
2. Zhupans′kyy Ya.I. Istoriya heohrafiyi v Ukrayini : [navch. posib.] / Ya.I.Zhupans′kyy. – L′viv : Svit, 1997. – 264 s.
3. Maksakovskyy V. P. Heohrafycheskaya kul′tura : [ucheb. posob. dlya stud. vuzov] / V.P. Maksakovskyy – M. : Vlados, 1998. – 416 s.
4. Manzaley O.A. Formyrovanye u podrostkov heohrafycheskoy kartyny myra na osnove razvytyya voobrazhenyya : avtoref. dyss. … k. ped. nauk : spets. 13.00.02 «Teoryya y metodyka obuchenyya y vospytanyya v heohrafy» / O.A. Manzaley. – M., 1994. – 20 s.
5. Markova A.K. Formyrovanye motyvatsyy uchenyya / Markova A.K., Matyc T.A., Orlov A.B. – M. : Procveshchenye, 1990. – 192 c.
6. Myshlenye uchytelya : Lychnostnye mekhanyzmy y ponyatyynyy apparat / [pod red. YU.N. Kulyutkyna, H.S. Sukhobskoy]. – M. : Pedahohyka, 1990. – 102 s.
7. Petlin V.M. Problemy teoriyi ta metodolohiyi antropohennoho landshaftoznavstva /V.M.Petlin. Naukovi zapysky Vinnyts′koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns′koho. Seriya: Heohrafiya. – 2013. – Vyp. 25. – Vinnytsya, 2013. – S. 20-26.
8. Petruk V.A. Teoretyko-metodychni zasady formuvannya bazovykh profesiynykh kompetentsiy u maybutnikh fakhivtsiv tekhnichnykh spetsial′nostey : dys. … doktora ped. nauk : 13.00.04 / Petruk Vira Andriyivna. – Vinnytsya, 2007. – 520 s.
9. Rubynshteyn S.L. O myshlenyy y putyakh eho yssledovanyya / S.L. Rubynshteyn – M. : Yzd-vo AN SSSR, 1958. – 147 s.
10. Timets′ O.V. Formuvannya fakhovoyi kompetentnosti maybutn′oho vchytelya heohrafiyi u protsesi profesiynoyi pidhotovky. – Uman′ : VPTS „Vizavi”, 2010. – 328 s.
11. Topchyev A.H. V poyskakh sovremennoy paradyhmy heohrafyy / A.H. Topchyev // Novye heohrafycheskye znanyya y napravlenyya yssledovanyy: sb. tr. – K. : TSD Akademperyodyka, 2006. – S. 113-118.
12. Topchiyev O.H. Metodolohichni transformatsiyi i suchasni paradyhmy v heohrafiyi / O.H. Topchiyev // Ukrayins′kyy heohrafichnyy zhurnal. 2010. № 2. – S. 22-25.

Подано до редакції 22.05.2018

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич